
АЛЕКСАНДАР МИЛАНКОВИЋ

Наставник филозофије,
Саобраћајно-техничка школа, Земун

DOI 10.5937/kultura2066380M

УДК 14 Кант И.

141.7 Берлин И.

оригиналан научни рад

ИСТОРИЈА ИДЕЈА ИСАИЈЕ БЕРЛИНА И ФИЛОЗОФИЈА ИМАНУЕЛА КАНТА

УТИЦАЈИ, ВЕЗЕ, КРИТИКА

Сажетак: У овом раду ћемо одговорити на следећа питања: како је Кантова филозофија утицала на филозофске анализе Исаије Берлина, у ком смислу (да ли само у методолошком или и у садржинском), како је Берлин у својим огледима извршио пријем неких од кључних Кантових становишта, које су сличности између ове двојице мислилаца и које су главне критичке примедбе које је Берлин упутио Кантовој филозофији? Показаће се да је веза између два мислиоца изузетно јака и да филозофске анализе историје идеја у огледима Исаије Берлина доста дугују Кантовој филозофији.

Кључне речи: појмовни модели и категоријални оквири, сазнајна организација искуства, артикулација историјског сазнања

*...неко шапутање идеја
кроз пустош живота...*

Љубиша Јоцић, из поеме *Сан или биљка*

Увод

Историја мишљења показује да се утицаји идеја великих мислилаца често шире неочекиваним и чудноватим путањама. Филозофска становишта настављају свој живот и после смрти њихових твораца и некада је тај живот интензивнији но што је био за време живота самих филозофа и

филозофиња, захваљујући утицају идеја и њиховој рецепцији од стране других мислилаца.

Кантова филозофија једна је од преломних и пресудних мисаоних творевина у историји мишљења. Кант је стварао у доба великих историјских промена, када су ставови филозофа још увек имали велику важност у јавним збивањима и политичким превирањима. Што је још важније, сам Кант је био свестан радикалне иновације коју представља његова трансцендентална филозофија и изричито је поредио са Коперниковом иновацијом у науци.¹ У његовим делима се осећа свест о несвакидашњој вредности интелектуалног подухвата којег се латио. Значај, домашај, утицаји и рецепција његове филозофије познати су, још увек видљиви у филозофији и, без претеривања, може да се каже да ће бити присутни докле год буде филозофије.

На другој страни, дело Исаије Берлина представља једну од необичнијих интелектуалних творевина XX века, сасвим другачијег кова, другачијег облика излагања и стила писања, са одјецима једног другачијег историјског периода но што је то било доба у којем је стварао Кант. За разлику од револуционарног *pathos*-а, присутног у Кантовим делима, уз велике наде у Француску револуцију, у Берлиновим делима одјекују немир, скептицизам и, на моменте, резигнација, услед катастрофичних, неслућено разорних ратова и историјских ломова који су задесили свет у XX веку, као и изневерених нада свих великих револуција и политичких пројеката у којима су животи милиона појединаца, током XX века, у коначном, били брутално уништени.

Не само то – док су, у Кантово доба, филозофске идеје наилазиле на пријем у јавности и често долазиле у конфликт са другим идејама, у доба у којем Берлин ствара дешава се нешто супротно. Сам Берлин ће, донекле резигнирано, приметити да „наше време” (а ради се о педесетим годинама XX века) не одликује толико сукоб између два блока идеја већ пре „надолажење таласа непријатељства према идејама као таквим”.² Берлин запажа да постоји један општи став да су идеје и њихови сукоби извориште друштвених немира и констатује да се у XX веку, у многим системима и културама умртвљује рационална расправа, како би се, на силу, утишали друштвени конфликти.³

1 Kant I. Predgovor drugom izdanju, u: *Kritika čistoga uma* (1980), BIGZ, Beograd, str. 20.

2 Berlin, I. Političke ideje u XX veku, u: *Četiri ogleda o slobodi* (1992), Nolit, Beograd, str. 106.

3 Исто, стр. 102.

Методe и формe излагања код ова два мислиоца стоје на супротним половима. Кантово излагање је методично, систематично, његови текстови су пажљиво сегментирани на одсеке, одељке и параграфе а његово целокупно дело твори систем и складно организовану целину.

Код Берлина је облик излагања одређен слободнијом формом огледа-есеја, коју он бира за облик изражавања својих ставова и идеја. Његови текстови нису строго организовани по сегментима, излагања су густа, пуна што експлицитних, што имплицитних референци на велики број идеја, становишта и мислилаца, често праћени екскурсима и дигресијама.⁴ Многа Берлинова методолошка и садржинска решења нису дата експлицитно, тако да се пред његовим читаоцима и читатељкама налази задатак да сами додатно експлицирају и реконструишу његове ставове. Када се, са формалне стране, упореде текстови два наведена аутора, стиче се утисак да међу њима тешко да може да буде неке сличности.

У овом раду ћемо показати да између двојице мислилаца постоји блиска веза, која се огледа како у специфичној рецепцији Кантових идеја од стране самог Берлина, тако и у извесним критичким примедбама које Берлин упућује неким Кантовим ставовима. Коначно, веза је видљива и у необичним закључцима Исаије Берлина о неким од неочекиваних последица Кантове филозофије.

Увид у историју филозофије указује на општу сличност двојице мислилаца: њихово инсистирање на вредности слободe, на важности моралних судова, упорна критика детерминизма и општа хуманистичка позиција – али, то су само општи видови сродности Канта и Берлина. Овде је реч о специфичним сличностима и детаљима који су из Кантове филозофије ушли у Берлинове огледе, на која ћемо скренути пажњу у овом тексту.

Текст ће се кретати у 6 корака:

1. Методолошка веза
2. Садржинска сродност
3. Берлинова критика Канта
4. Разлике у схватању историје
5. Берлин: Кант као „спутани романтичар”
6. Берлин: Кант као непознати извор национализма

⁴ О неким тешкоћама у погледу фуснота и навода у Берлиновим текстовима, видети: Hardi, H. Predgovor, u: Berlin, I. (2014) *Ruski mislioci*, Službeni glasnik, Beograd, str. 11-17.

*Методолошка веза (Кант и историја идеја,
моделу, категоријална артикулација искуства)*

Историја идеја и модели мишљења

Један од Берлинових специфичних методолошких поступака јесте уредсређивање на оно што он назива *моделима* мишљења.⁵ Основне јединице истраживања у његовим радовима нису само *јединичне идеје*, у смислу у којем их је формулисао Артур О. Лавџој у уводу своје знамените књиге *The Great Chain of Being*.⁶ Берлин се, поред јединичних идеја, фокусира и на веће скупове идеја (као и категорија и категоријалних оквира)⁷ у историји мишљења. У извесном смислу могло би да се каже и да Берлин анализира и јединице које су мање од јединичних идеја – оно што он назива карактеристичним изразом *основни, примарни податак* одређене идеје или одређеног скупа идеја.⁸

Када се узме у обзир да се предметне јединице у Берлиновим анализама историје идеја протежу од *основних података*, преко *категирија, идеја до опитних модела*, категоријалних оквира и појмовних схема, можда би могло да се закључи да Берлин анализира оно што Лари Лаудан назива *истраживачким традицијама*, са свим њиховим међуодносима, повезаностима, сличностима и, што је код Берлина најважније – разликама и трансформацијама, с тим што би се овде радило о *истраживачким традицијама у историји идеја*.⁹

Анализирајући структуру нашег сазнања, елементе читавог сазнајног процеса, он ће рећи следеће:

„Најпробитнији чин посматрања или мишљења изискује да неке фиксирани навике, читав оквир ствари, особа, идеја, веровања, ставова, буду узети здраво за готово, непреиспитана тврђења, неанализирана веровања. Наш језик, или који год симболизам у којем размишљамо, у себи је импрегниран овим базичним ставовима. Ми, чак ни у начелу, не можемо да набројимо све што знамо и у шта верујемо, јер речи или симболи уз помоћ којих мислимо, у себи утеловљују и

5 Berlin, I. (2012) *Koreni romantizma*, Službeni glasnik, Beograd, str. 18.; Berlin, I. Politичке идеје у XX веку, у: *Четири огледа о слободи*, str. 76.

6 Lovejoy O. A. Introduction – The Study of The History of Ideas, in: *The Great Chain of Being* (2001), Harvard University Press, Harvard, pp. 3-24.

7 Berlin, I. The Purpose of Philosophy, in: *Concepts and Categories* (1978), The Hogarth Press, London, p. 7.

8 Berlin I. *Koreni romantizma*, str. 106, 117.

9 Лаудан, Ј. Циљеви и оруђа интелектуалне историје, у: *Прогрес и његови проблеми* (2001), Филозофски факултет, Београд, стр. 211.

изражавају одређене ставове који су *ex hypothesi* „учаурени” у њима и нису лако описиви помоћу њих.”¹⁰ (прев. А. М.)

О сложености категоријалних оквира и скупова идеја, сведочи и следећи Берлинов став:

„Да бисмо рекли било шта значајно о свету морамо да уведемо нешто друго но што је то непосредно искуство (шта год значило „непосредно”), наиме прошлост и будућност, одсутне предмете, друге особе и нереализоване могућности, опште и хипотетичке судове и тако даље. И ако би се они одбацили јер не можемо да их потврдимо као извесне, на крају буквално не би остало ништа. Не можемо да говоримо а да не урачунамо барем неки ризик...”¹¹ (прев. А. М.)

Анализа неке идеје или неког скупа идеја има у виду све елементе, о којима Берлин говори у наведена два одломка. Када приступа анализи неке идеје, Берлин полази од општих и сложених образаца, пратећи трагове који воде до „учаурених” ставова, до непреиспитаних веровања, покушавајући да, колико је то могуће, експлицира базичне ставове, којима је „импрегниран” наш језик. *Модел* су комплексни предмети анализе – који представљају скупове ставова, веровања, појмова, категорија, идеја, општих метафизичких исказа о свету и обухватају низове веровања, ставова, вредности, у једној репрезентативној форми. Како Берлин одређује *модел* мишљења?

У *Коренима романтизма*, он ће рећи да су то обрасци идеја, који, у мањој или већој мери, владају одређеном културом и, у мањој или већој мери, *репрезентују* главни идејни оквир неке културе, уопштено, или неког специфичног феномена унутар поједине културе – онако како, рецимо, геометријски модел мишљења репрезентује низ филозофских становишта у античкој Грчкој, или, како модел породичних односа ре-

10 „The most primitive act of observation or thought requires some fixed habits, a whole framework of things, persons, ideas, beliefs, attitudes to be taken for granted, uncriticised assumptions, unanalysed beliefs. Our language, or whatever symbolism we think with, is itself impregnated by these basic attitudes. We cannot, even in principle, enumerate all that we know and believe, for the words or symbols with which we do so are *ex hypothesi* „encapsulated” in them, and not easily describable by them.”, Berlin I. *The Sense of Reality*, in: *The Sense of Reality* (1996), Farrar, Strouss and Giroux, New York, pp. 15-16.

11 „To say anything significantly about the world we must bring in something other than immediate experience (whatever „immediate” may mean), namely the past and the future, and absent objects, and other persons, and unrealised possibilities, and general and hypothetical judgements and so forth. And if these, because we cannot certify them as certain, are cut away, in the end literally nothing will be left. We cannot speak without incurring some risk...”, „Logical translation”, in: *Concepts and Categories*, pp.78.

презентује јудео-хришћанску религиозну традицију.¹² Модели представљају карактеристичне, типске скупове идеја, путем којих разумевамо одређени културни оквир или специфичне појаве унутар неке културе.

Историја идеја – категорије и идеје

Појам *модела*, у контексту његових анализа, постаће јаснији када се укаже на начин на који он употребљава термине *категиорија* и *идеја*, за које ће се касније испоставити да су елементи модела мишљења о којима Берлин говори. Шта он подразумева под *категиоријама*?

У једној важној фусноти, у којој говори о подложности категорија променама, он ће навести физичке категорије (тродимензионалност, бесконачно простирање простора, ирверзибилност временских процеса, пребројивост предмета итд.), затим чулна својства предмета и категорије вредности.¹³ Истовремено, на другом месту, он ће концепт *узрочности* у историји назвати *идејом*.¹⁴ Коначно, у једном тексту ће рећи да се филозофија бави истраживањем перманентних или полу-перманентних категорија помоћу којих се искуство артикулише и организује.¹⁵ У ком смислу он употребљава термин *категиорија* а у ком смислу термин *идеја*?

Присетимо се Кантове употребе термина *категиорија* и *идеја*. На Кантовој табели узрочност припада *категиоријама*.¹⁶ Према Берлину, примена *категиорије* узрочности на историјска збивања и историографију доводи до *идеје узрочности* у историји. То је у складу са Кантовим одређењем термина идеје – *идеја* је појам изведен из разума, који превазилази могућност искуства.¹⁷ *Категиорије* се, према Канту, односе на искуство и одговарају им одређени опажаји, док са *идејама* то није случај.¹⁸

Историја идеја анализира управо те *појмове*, који, у мањем или већем степену, *превазилазе искуство* (нпр. сврховитост

12 Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 18-19.

13 Berlin, I. Istorijiska neminovnost, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, фуснота на стр. 175.

14 Berlin, I. Uvod, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 11.

15 Berlin, I. The Purpose of Philosophy, in: *Concepts and Categories*, p. 9; Aarsbergen-Ligtvoet, C. (2006) *The Ability to Understand One Another; Isaiah Berlin – A Value Pluralist and Humanist View of Human Nature and The Meaning of Life*, Rodopi, Amsterdam-New York, New York, pp. 103-132.

16 Kant, I. *Kritika čistoga uma*, str. 90.

17 Исто, стр. 233.

18 Исто, стр. 90. и 236.

у историји, детерминизам, индетерминизам итд.) али и везу *категорија* (које су повезане са искуством) са одређеним *идејама*, као и промене у односима између категорија и идеја. Берлин користи појам категорија и у традиционалном смислу (као најопштији појам) и у кантовском смислу.

Категоријална артикулација искуства

Вратимо се Берлиновим *моделима*. Они су репрезенти одређених скупова, образаца идеја, комплексни предмети анализе и састоје се и од *основних података* и од *категорија* и *идеја* и од *веровања* и, као што смо видели у наведеном одломку, читавог низа *неанализираних ставова*, *тврђења* и *претпоставки*. Методолошко идентификовање модела је, према Берлину, постало могуће на основу Кантове начелне разлике између чињеница и сировог искуства и *схема* и *категорија* на основу којих се то искуство артикулише и организује у смислену целину:

„Просветљујући одговор на овај проблем дао је Кант, први мислилац који је повукао јасну разлику између, са једне стране, питања чињеница, и, са друге стране, питања о обрасцима унутар којих су ове чињенице нама представљене – о обрасцима који нису измењени, колико год да се саме чињенице или наше знање о њима могу да промене. Ови обрасци или категорије или форме искуства по себи нису биле предмет нити једне могуће природне науке.”¹⁹ (прев. А. М.)

Берлин ће, у истом тексту, нагласити да је Кант сматрао да су те категорије и обрасци, у начелу, исти за сва умна бића, да су перманентне и неизмењиве али ће напоменути и да су мислиоци, који су се бавили историјским и духовним наукама, запазили да су се ти основни обрасци, унутар којих се организовало искуство и артикулисало сазнање о свету – ипак *мењали*, *прегруписавали*, *реконфигурисали*.²⁰ Ти обрасци су нешто попут оквира, унутар којих се врши категоријална организација сировог материјала искуства. Он ће закључити да предмет филозофије није непосредно искуство већ управо ти обрасци (*patterns*) у којима се организује и артикулише искуство, различити модели и оквири

19 „An illuminating answer to this problem was given by Kant, the first thinker to draw a clear distinction between, on the one hand, questions of fact, and, on the other, questions about the patterns in which these facts presented themselves to us – patterns that were not themselves altered however much the facts themselves, or our knowledge of them, might alter. These patterns or categories or forms of experience were themselves not the subject-matter of any possible natural science“, Berlin I., „The Purpose of Philosophy“, in: *Concepts and Categories*, p. 7;

20 Исто, стр. 8.

уз помоћ којих се сиров емпиријски материјал организује у смислене сазнајне форме.²¹

Тако ће филозоф, као историчар идеја, анализирати и истраживати промене у нпр. категорији узрочности, током историје мишљења и различите путеве којима је та категорија улазила у идеје о узрочности у историјском свету.

На основу свега наведеног може да се закључи да је и сама историја идеја, као релативно млада дисциплина, постала могућа тек са Кантовом филозофијом и њеним потоњим консеквенцама. Томе у прилог иде и још један Берлинов став. Он ће, у једном тексту, рећи да истраживање историје идеја представља трагање за визијом стварности коју категорије, идеје и модели *претпостављају* – нешто попут трансценденталне дедукције (у Кантовом смислу) историјског сазнања.²²

Све ово указује на изузетан утицај Кантове филозофије на Берлинов рад и на његова, експлицитно или имплицитно, изложена методолошка начела. Непосредни методолошки утицај јесу били радови Лавцоја и Колингвуда (Колингвудова је предавања Берлин и похађао током једног семестра), али, пресудан Кантов утицај је несумњив.

Поменуте Лавцојеве *јединичне идеје* и Колингвудове *апсолутне претпоставке*²³ представљају непосредне, историјски блиске, методолошке претходнице, док је Кантова филозофија нешто даљи историјски претходник. Поред тога, Кантова филозофија је на Берлинов рад утицала и посредно, путем новокантовског разликовања методологије природних и духовних наука, као и код мислилаца који су, на трагу тог новокантовског разликовања градили становиште

21 Артур Лавцој, у уводу у поменуту књигу *The Great Chain of Being*, каже да су доктрине филозофа скоро увек „...сложени и разнородни агрегати...”, као и да је већина филозофских система оригинална или дистинктивна више по обрасцима, него по саставним компонентама...”; он ће, такође, нагласити да иновативност многих система проистиче из нових начина на који су примењени и организовани стари елементи, који су ушли у тај систем; Lovejoy, O. A. Introduction, in: *The Great chain of being*, pp. 3-9.

22 Berlin, I. Introduction, in: *Vico and Herder – Two Studies in The History of Ideas* (1976), The Hogarth Press, London, p. XIX; овде може да се повуче паралела и са Дилтајевим филозофским становиштем о потреби заснивања *трансценденталног метода* у историјском сазнању – видети: Ђинђић, Z. predgovor knjizi Vilhelma Diltaja, *Zasnivanje duhovnih nauka* (1980), Nolit, Beograd, str. 12-14.

23 Collingwood R. G. On Presupposing, in: *An essay on metaphysics* (1940), Clarendon Press, Oxford, pp. 21-48.

о специфичности историјског сазнања, као што је, примера ради, Вилхелм Дилтај.²⁴

*Садржинска сродност –
схватање слободе*

Сродност два мислиоца највидљивија је на пољу филозофског артикулисања проблема слободе, статуса и смисла слободе у људском расуђивању и делању. Кантово инсистирање на неопходности претпостављања слободе као услова за приписивање моралних својстава, његова критика детерминизма и остали ставови о важности аутономије морала, Берлину су изузетно блиски. Берлин излаже Кантове ставове о слободи са имплицитном наклоношћу.²⁵ На једном месту ће рећи да је Кантова морална филозофија заснована на уверењу да је најважније дистинктивно својство људских бића управо њихова слобода, слобода да делају, да бирају између најмање два правца, две алтернативе.²⁶

Готово да би се исто могло рећи и за Берлинову мисао о слободи. Он изнова и изнова наглашава превасходност слободе у људском свету.²⁷ Као што је познато, он је своје схватање слободе метафорично изразио као „број отворених врата” која стоје пред појединцем²⁸ – слобода појединца зависи од броја могућих праваца који се пред њим пружају, од значаја тих праваца и алтернатива, значаја које носе за њега самог, што доводи до једног градуалистичког и објективистичког концепта слободе, где се у појам слободе уводи питање *степенa* и *објективних* могућности које се налазе пред човеком.

Берлин је, такође, познат и по разликовању *негативне* и *позитивне* слободе, у специфичном друштвеном и историјском смислу.²⁹ Берлин, генерално, ставља нагласак на

24 Разуме се, ту треба поменути и мислиоце као што су Вико, Хердер али и читав низ других аутора, које он помиње у својим радовима као узор; међутим, поменутој двојници је посветио не само огледе, већ и поменуто књигу *Vico and Herder – Two Studies in The History of Ideas*.

25 Видети: Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 82-87.

26 Видети: Berlin, I. *Kant as an unfamiliar source of nationalism*, p. 235.

27 О Берлиновој рецепцији Кантовог схватања слободе видети: Uvod, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 38.

28 О сложености, степену и значају „отворених врата”, тј. алтернатива и могућих праваца, који стоје пред моралним делатником, видети: Berlin, I. Uvod, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, карактеристично на стр. 8. и стр. 43. и 46; о појму слободног чина, видети: Berlin, I. *Istorijska neminovnost*, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 149.

29 Видети и: Svensen, L. F. H. *Pozitivna i negativna sloboda*, u: *Filozofija slobode* (2013), Geopoetika, Beograd, str. 118-133.

негативни карактер слободе, где се слобода дефинише као *одсуство* принуде:

„Слобода у свом основном значењу јесте слобода од ланаца, од тамнице, од робовања другима. Све остало је проширивање овог значења или метафора. Тежити слободи значи тежити да се уклоне препреке; борити се за личну слободу значи не дозвољавати да нас спречавају, да нас искоришћавају или поробљују други људи чији су циљеви другачији од наших.”³⁰

Према њему, уопште није потребно претпостављати било какво садржинско одређење појма слободе – у смислу самоодређења, аутономије, самоостварања – јер то све води ка замућивању појма слободе и мењању значења те речи. Као што је познато, и Кантов категорички императив само формално одређује критеријум моралне исправности поступка, не залазећи у садржинско одређење радње, што је још једна блискост двојице мислилаца.

Међутим, у историји идеја се препознаје и *позитивно* схватање слободе, које Берлин идентификује као наведене концепте самоодређења, самозаконодавства, самоовладавања, активног учешћа у друштвеном животу; према његовом становишту, иако су сви ти појмови блиски појму слободе, они нису једнаки с њим – слобода има примарно негативни карактер, није садржински одређена спољним циљевима а, веома често, идеали позитивне и негативне слободе могу да дођу и у конфликт.³¹ Берлин се проблемом слободе бавио и у метафизичком и у политичком смислу; у метафизичком смислу је заступао једну минималистички постављену, уздржану тезу о томе да је човек, барем у минималном смислу, извор *слободног чина*, независног од просторно-временских датости и да је неопходно претпоставити да, колико год да има узрочних чинилаца који детерминишу човеков избор, увек постоји неки, ма како мали простор, у којем избор није детерминисан.³²

Берлин је, истовремено, високо вредновао Кантову критику патернализма а у више наврата је поновио да је Кант један од првих мислилаца који је скренуо пажњу на морално погубне последице било каквог облика експлоатације, искоришћавања људског бића као средства за постизање неког циља, ма како да се оно суптилно прикривало.

30 Berlin, I. Uvod, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 61.

31 Berlin, I. Dva shvatanja slobode, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 204-217.

32 Berlin, I. Istorijaska neminovnost, u: *Četiri ogleda o slobodi*, str. 143; напомена 9.

Инструментализација људског бића, посматрање човека као средства а не као циља по себи, наилазило је на најоштрију осуду у Кантовом делу.³³

Берлин сматра да је Кант, заправо, поставио *основни* проблем слободе – неспојивост наводне узрочне детерминисаности човекових избора-поступака и моралне одговорности. Кант је, према Берлину, тај проблем довео до краја – тврђењем да човек не може да се сматра одговорним за своје поступке ако они нису *слободно* учињени. Берлин наглашава да је Кантово схватање слободе повезано са суштинским смислом човечности и да, према Канту, свако сужавање слободе, свако ограничавање поља могућег деловања – кроз различите облике поменуте инструментализације људи – суштински оштећује човека. Из тог разлога, Кант је одбацио чак и било какав случај у којем би се неко *добро* наметало појединцу, без његовог слободног прихватања. Све оно што је Кант говорио о смислу и вредности слободе, могло би да се припише и Берлину.

Берлинова критика Канта

Ипак, Берлин ће у одређеним огледима и критиковати одређена Кантова становишта, у највећем делу имплицитно. Један од општих модела у историји које Берлин критички обрађује јесте и модел *подвојеног сопства* (модел према којем се у човековом *Ја* налазе виши и нижи део, при чему виши треба да овлада нижим, модел присутан у бројним метафизичким или теолошким концептима). Овај модел има свој специфичан облик у Кантовој тези о постојању *ноуменалног* и *феноменалног* ја. Свет феноменалног је подложен дејству природних закона и каузалних детерминација. Управо се овде, по Берлину јавља проблем у Кантовој мисли: посматран на *ноуменалној* равни појединац је слободан, аутономан, самозаконодаван, а слобода се не тиче питања *спољашњих* препрека или одсуства принуде већ проистиче из *потчињавања* законима који су резултат аутономије вишег сопства. Иако Кант није транспоновао *више Ја* на неки колективни ентитет, већ је остајао у равни појединца, ипак је теза о слободи као потчињавању самодонетим законима, као што смо поменули, по Берлину, проблематична.³⁴

33 Berlin, I. Kant as an unfamiliar source of nationalism, pp. 238-239; као и: Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 83-84. Берлин подвлачи да и либерална и социјалистичка идеологија доста дугују Кантовој критици инструментализације човека, његове експлоатације, као и његовом апелу за самоодређењем човека;

34 Berlin, I. Dva shvatanja slobode, u: *Četiri ogleda o slobodi*, str. 222.

Следећи проблем у Кантовој филозофији на који Берлин указује јесте теза према којој је сваки појединац довољно рационалан да прихвати постојање моралног закона – а критеријум за проверу моралне исправности или неисправности радње јесте *универзализација* тј. могућност универзализовања максиме и њеног важења као закона за апсолутно све случајеве. Ипак, ако је сваки човек довољно рационалан да себи издаје моралне заповести које су сасвим у складу са моралним налозима свих других људи, тада следи консеквенца да су људи, у начелу, савршени – при чему они који се опиру моралним заповестима нису довољно рационални (или су чак и ирационални) и, сходно томе, неспособни су за самоодређење и аутономију.³⁵ Берлин у овој тези препознаје назнаке деспотизма и тоталитаризма, јер рационални делатници могу, према томе, да *натерају* оне који се опиру, да *на силу* прихвате универзални морални закон.³⁶ То може да буде разумно, у случају да се ради о криминогеним и девијантним личностима које су далеко одступиле од моралног делања, али проблем настаје када се постави питање: шта ако неки тоталитарни систем или идеологија наметну другачији морални закон, шта ако уместо формалног критеријума моралности који не одређује садржину радње наметну управо неку садржински одређену моралност као једино исправну? Тада ће онај који се опире таквом „моралу” бити насилно принуђен да га прихвати, а то је у супротности са појмом слободе.

Берлин примећује да се индивидуална слобода у Кантовој филозофији пре свега поистовећује са *рационалним* циљевима и да су само *рационални* циљеви истинске вредности људске природе. Уколико се овакав став упореди са Берлиновом плуралистички заснованим аксиолошким и антрополошким ставовима, видеће се да је реч о значајној разлици између два мислиоца. Поред формалног схватања критеријума моралности, блиског негативној слободи, Канту је било блиско и позитивно схватање слободе, оличено у чувеној идеји о аутономији тј. самозаконодавству, где се слобода посматра као услов могућности моралног закона а морални закон као услов сазнавања слободе; нагласак на позитивном одређењу, на аутономији и на *потчињавању самодонетим законима*³⁷, према Берлину је представљало померање

35 Исто, стр. 239.

36 Наравно, Берлин не каже да је сам Кант ово хтео да тврди, али примећује да је то једна од непријатних консеквенци његове практичне филозофије, консеквенца супротна вредности слободе.

37 Berlin, I. Dva shvatanja slobode, u: *Četiri ogleda o slobodi*, стр. 222.

тежишта са основног значења речи *слобода* на блиски, али, ипак, другачији концепт.

Разлике у схватању историје

Једна изузетно важна разлика између Канта и Берлина видљива је у различитим концептима историје. Као што је познато, Берлин се доста бавио филозофским претпоставкама историјског сазнања и на више места је обрађивао ту тему. Историја се, према Берлину, у основном смислу, односи на *људски свет*, на свет поступака, на специфично људско искуство, које човека издваја и разликује од света природе или света објеката. Овде је такође видљив утицај Робина Џ. Колингвуда.³⁸ Берлин наглашава да се човеков свет разликује од света других појава и бића у универзуму по томе што је једно од његових кључних дистинктивних својстава управо сфера *субјективног* искуства – побуде, мотиви, уобразиља, циљеви, намере, поступци. Другим речима, само у човековом свету постоје слобода и опредељивање за једну или другу вредност.³⁹

Строго разликовање историје од природе, тј. човековог моралног живота од човековог природног живота није било уобичајено у метафизичкој традицији. Историја се посматрала и проучавала кроз призму органских, механицистичких или натуралистичких модела, преузетих из света природних наука. Историјски свет је схватан и истраживан као део општег света природе.

Класичан пример оваквог модела дат је у Кантовом схватању људске историје као дела опште природне историје, при чему се историјска наука посматра по аналогји са физиком.⁴⁰ У овој тачки се два мислиоца потпуно разилазе.

38 Видети: Колингвуд, Џ. Р. Подручје историјског мишљења, у: *Идеја историје* (2003), Службени лист, Београд, 2003, стр. 205. „Процеси природе се, према томе, могу исправно описати као следови пуких догађаја, али, догађаји историје не могу. Они нису процеси пуких догађаја, него процеси поступака...”; Берлин је похађао Колингвудова предавања на Оксфорду, о чему видети: Gardiner, P. Introduction, in: Berlin, I. *Sense of Reality*, p. XV, као и: Ignatieff, M. *Isaiah Berlin – a life* (2000), Vintage, London, p. 58.

39 У том погледу, карактеристичан је следећи Берлинов став: „Историја није помоћна делатност: она тежи да пружи што потпуније објашњење о томе шта људи раде и зашто им се догађа; људе назвати људима значи приписати им вредности које смо способни да као вредности и признамо, иначе они за нас нису људи” – Uvod, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 32.

40 Видети: Vuković, I. Metodološke pretpostavke istorijske nauke, u: *Oponašanje Boga* (2006), izd. knj. Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, str. 226-228.

Берлин: Кант као „спутани романтичар”

Интересантне су и Берлинове анализе Кантове филозофије у контексту појаве романтизма. Он га, за потребе предавања, сврстава у тзв. „спутане романтичаре”.⁴¹ Према Берлину, Кантово горљиво инсистирање на слободи⁴², на самоодређењу човека изузетно је важно за романтичарско схватање људске природе. Истовремено, Кантово тврдо инсистирање на аутономији људске воље и њеној независности од природног каузалитета унело је новине у схватање природе које су имале формативан утицај на одређене ставове романтизма о природи.⁴³ То је један од утицаја који су довели до настанка романтичарске идеје према којој човек обликује природу, господари њом, повинује је својој снажној, неспутаној, морално артикулисаној вољи, вољи лишеној окова.⁴⁴

Необично је да је Кант наглашавао важност аутономије воље у односу на дејства природних узрока а да је, како смо горе навели, човекову историју посматрао као део опште природне историје. Берлинове анализе управо и указују на чудне и необичне спојеве у интелектуалним творевинама.

*Берлин: Кант као непознати
извор национализма*

Још једна потврда тих чудноватих спојева и последица у историји мишљења види се и у Берлиновој тези по којој је Кантова филозофија, у извесном смислу, допринела развоју немачке националистичке идеологије (али не само специфично немачког већ и национализма у начелу). Према Берлину, идеје имају непредвидиве путање и понекад разорне последице на практичном плану, независно од првобитних намера њихових твораца.⁴⁵ Историја идеја прати ове практичне последица идеја тј. улогу примарно филозофских идеја у конституисању различитих идеологија. Један од парадигматичних примера таквих чудноватих веза и

41 Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 81-90.

42 У наведеном предавању, Берлин и сам каже да хоће да нагласи „жестину његових погледа; Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 87.

43 Исто, стр. 88-89.

44 Исто, стр. 91.

45 „...јер када идеје запоставе они који би требало њима да се баве – тј. они који су научили критички да размишљају о идејама – оне понекад добијају неконтролисани замах, као и неукротиву моћ над људским масама, која може постати превише насилна да би се обуздавала рационалном критиком. Пре више од сто година, немачки песник Хајне опоменуо је Французе да не потцењују моћ идеја; филозофске замисли однеговане у тишини професорског кабинета могу да униште цивилизацију.”; Berlin I. *Dva shvatanja slobode*, u: *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 201.

трансформација Берлин открива у Кантовим идејама слободe, аутономије и самоодређења, примарно постављених у оквиру Кантове филозофије морала.⁴⁶ Међутим, изразити нагласак на појмовима независности, унутрашњег усмеравања појединца и аутономије створили су плодно тле за развој немачке националистичке идеологије. Како и на који начин је дошло до ове неочекиване трансформације Кантових првобитних идеја? И зашто је до ње дошло?

Пре свега, Берлин сматра да је у тим идејама видљив утицај пијетистичког идеала самоизолације.⁴⁷ Ипак, по Берлину, кључни корак је ту начинио Фихте. Док је у Кантовој филозофији главни актер у расправама о слободи избора – индивидуа, човек као конкретна јединка, као конкретни морални делатник, код Фихтеа актер постаје најпре делотворна радња *Ja*, трансцендентна активност која се, понегде, поистовећује са светским духом или апсолутним божанским принципом.⁴⁸ Међутим, наредни корак у измени садржине појма основног моралног субјекта је, према Берлину, пресудан: у моменту када основни морални субјект постаје колективитет, група, нација. Фихте је отишао још један корак даље и на место моралног субјекта поставио државу.⁴⁹ Уколико се појмови колективитета, нације и државе повежу са појмовима самоодређења, самозаконодавства, самодовољности, добијају се основни састојци идеологије национализма у начелу. Тим путем су основне Кантове идеје изобличене.

Зашто је до тога дошло? Берлин напомиње да нису само идеје утицале на настанак идеологије национализма. Он ће у више наврата рећи да у свету идеја не постоји партеногенеза и да идеје не настају само из идеја.⁵⁰ Постоје бројни чиниоци из домена друштвеног и економског живота који утичу на стварање идеологије и на преобликовање изворних филозофских идеја у сврху идеолошких потреба.

По питању утицаја филозофских идеја на развој идеологија и, самим тим, на практични план јавног живота (политичке борбе, конфликте, ратове, разарања) Берлин даје неколико карактеристичних ставова. У различитим идеологијама се често налазе филозофске идеје али изобличене или

46 Berlin, I. Kant as an unfamiliar source of nationalism, pp. 232-248; одређени пасуси у овом огледу аналогни су одређеним сегментима књиге *Koreni romantizma*, у којима Берлин излаже Кантов утицај на романтизам; Berlin, I. *Koreni romantizma*, str. 81-88.

47 Berlin, I. *Kant as an unfamiliar source of nationalism*, pp. 241-242.

48 Исто, стр. 243.

49 Исто, стр. 244.

50 Исто, стр. 247.

доведене до апсурдних екстрема а те примарне идеје често представљају, иако без намере њихових твораца, претече и неприметне почетке многих идеологија.⁵¹

Закључак

Одавно је речено да су велики мислиоци и ствараоци велики не само по томе што су стварали и оставили иза себе већ и по томе у којој мери је њихово дело утицало на мислиоце и ствараоце који су дошли после њих. У тој циркулацији утицаја потврђује се виталност идеја, било да се оне преузимају у свом изворном облику или измењене, било да се подвргавају критичкој анализи – оне постају нов сазнајни изазов и дају подстреке новим корацима у историји мишљења.

У Кантовој филозофији су се укрестили утицаји многих важних филозофских идеја и питања насталих и постављених пре њега. На исти начин, у Берлиновој филозофској анализи историје идеја многе славне филозофске идеје-претходнице нашле су плодно тле. Један од кључних утицаја је Кантова трансцендентална филозофска позиција, како у домену проблема сазнања, тако и у домену проблема етике. У том погледу можемо да закључимо да је историја идеја, као засебна дисциплина, онако како је примењивао Исаија Берлин, далеки али изузетно чујан одјек одређених важних Кантових решења и ставова.

Иако су, у великој мери, у теоријско-политичком смислу, били сродници и иако су, обојица, заступали своје верзије либерализма, то није примарни разлог Кантовог утицаја на Берлинову позицију. Берлин је, пре свега, био под утицајем Кантових епистемолошких и методолошких ставова, који су му били привлачни у истраживањима историје идеја. Поред тога, Берлин је био и под утицајем аутора с којима није делио теоријско-политичку сродност.

Није тешко претпоставити да ће будуће генерације филозофа и историчара идеја вршити нову рецепцију како Кантових, тако и Берлинових ставова и становишта. Мислимо да ће то довести до нових, вредних и сазнајно иновативних филозофских синтеза, којима се вреди надати, које вреди ишчекивати и на којима треба пажљиво и упорно да се ради.

И на крају, вратићемо се стиховима са почетка овог рада. Не само да се кроз пустош живота чује неко шапутање идеја; ако се мало боље ослушне, чује се и њихово међусобно дошаптавање.

51 Berlin, I. *Političke ideje u XX veku*, u: *Četiri ogleda o slobodi*, str. 79.

ЛИТЕРАТУРА:

- Aarsbergen-Ligtvoet, C. (2006) *The Ability to Understand One Another; Isaiah Berlin – A Value Pluralist and Humanist View of Human Nature and The Meaning of Life*, Rodopi, Amsterdam-New York, New York, pp. 103-132.
- Berlin, I. Introduction, in: *Vico and Herder – Two Studies in The History of Ideas* (1976), The Hogarth Press, London, pp. XIII – XXVII
- Berlin, I. The Sense of Reality, in: *The Sense of Reality* (1996), Farrar, Strauss and Giroux, New York, pp. 1-39.
- Berlin, I. Kant as an unfamiliar source of nationalism, in: *The Sense of Reality*, Berlin, I. (1996), Farrar, Strauss and Giroux, New York, pp. 232-248.
- Berlin, I. The purpose of philosophy, in: Berlin, I. *Concepts and Categories* (1978), The Hogarth Press, London, p. 1-11.
- Berlin, I. Logical translation, in: *Concepts and Categories* Berlin, I. (1978), The Hogarth Press, London, pp. 56-80.
- Berlin, I. *Četiri ogleđa o slobodi* (1992), Nolit, Beograd.
- Berlin, I. *Koreni romantizma* (2012), Službeni glasnik, Beograd.
- Berlin, I. *Ruski mislioci* (2014), Službeni glasnik, Beograd.
- Vuković, I. Metodološke pretpostavke istorijske nauke, u: *Oponašanje Boga* (2006), IKZS, Sremski Karlovci-Novı Sad, str. 226-228.
- Gardiner, P. Introduction, in: Berlin, I. *The Sense of Reality* (1996), Farrar, Strauss and Giroux, New York, pp. XIII – XX
- Đinđić, Z. Diltajeva kritika istorijskog uma i mogućnost neobjektivističkog modela saznanja, u: Diltaj V. (1980) *Zasnivanje duhovnih nauka*, Beograd: Nolit, str. 7-35.
- Ignatieff, M. *Isaiah Berlin – A Life* (2000), London: Vintage.
- Јоцић, Јб. Сан или биљка, у: *Изабране песме* (1981), Српска књижевна задруга, Београд, стр. 47-56.
- Kant, I. (1980) *Kritika čistoga uma*, Beograd: BIGZ.
- Колингвуд, Ц. Р. Подручје историјског мишљења, у: *Идеја историје* (2003), Службени лист, Београд, стр. 201-207.
- Collingwood, R. On presupposing, in: *An Essay on Metaphysics* (1940), Clarendon Press, Oxford, pp. 21-33.
- Лаудан, Ј. Циљеви и оруђа интелектуалне историје, у: *Прогрес и његови проблеми – ка једној теорији научног раста* (2001), Филозофски факултет, Београд, стр. 213-219.
- Lovejoy, O. A. Introduction – The Study of The History of Ideas, in: *The Great Chain of Being* (2001), Harvard University Press, Harvard, pp. 3-23.

Svensen, L. F. H. Pozitivna i negativna sloboda, u: *Filozofija slobode* (2013), Geopoetika, Beograd, str. 118-133.

Hardi, H. Predgovor, u: Berlin, I. *Ruski mislioci* (2014), Službeni glasnik, Beograd, str. 11-17.

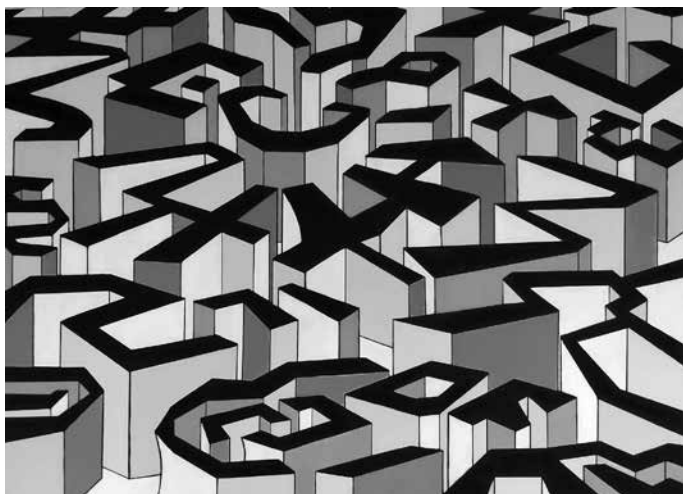
Aleksandar Milanković
Professor of Philosophy, Traffic-technical school, Zemun

ISAIAH BERLIN'S HISTORY OF IDEAS AND
IMMANUEL KANT'S PHILOSOPHY

Abstract

In this article, we will answer the following questions: How did Immanuel Kant's philosophy influence Isaiah Berlin's philosophical analysis? Was it just in the methodological sense of the term? How did Isaiah Berlin integrate some of the crucial Kant's standpoints? What are the similarities between these two thinkers? What are the main critical arguments Berlin directed at Kant's philosophy? It turns out that there is a strong philosophical connection between the two thinkers and that the philosophical analysis of the history of ideas in Isaiah Berlin's works owes very much to the philosophy of Immanuel Kant.

Key words: *conceptual models and categorical frameworks, cognitive articulation of experience, articulation of historical knowledge*

Јелена Меркур, *Лавиринт*,
акрилик на платну, 120×80 цм, 2019.